

**TARİHÎ SÜREÇ İÇİNDE İLETİŞİM ODAKLARI,
AĞLARI ve İŞLEVLERİ**
[XIII. - XX. YÜZYILLAR ARALIĞI TÜRKİYESİ]

PROF. DR. DURSUN YILDIRIM

Tarihî süreç içinde Türk toplum hayatında oluşmuş, kurumlaşmış ve örgütlenmiş iletişim yapısını açıklamak, özelliklerini ve işlevlerinin tabiatını tanımlamak, yüzyılların kazandırmış olduğu deneyim ve birikimleri, değişim ve yeniden yapılanmaları çözümlenmek ve mahiyetlerini ifade etmek elbette çerçevesi sınırlı bir yazının amacını aşar. Üstelik, belgeleri kömürleşmeye terk edilmiş ve çok cüz'î bir kısmı yayınlanma ve incelenme imkânı bulmuş bir tarih kesiti üzerinde, söylenenlerin ve söylenebileceklerin el yordamı geçici tasvirler veya inceleme fırsatı bulunan belgeler ve kaynak eserlerin yansıttığı bilgilerin tahlilî sonucu ortaya çıkacak 'doğru' tasvirlerden ibaret olabileceği gerçeği de, yazının dış çerçevesi gibi, iç çerçevesinin sınırlarını daraltmaktadır. Benim burada yapmaya çaba göstereceğim iş, bu bağlam içinde, söz konusu yapıyı, kurumlarını, işleyiş ve işlevlerini tasvir etmeye çalışmak olacaktır. Ele alacağım tarihî kesit, Anayurt <Türkiye> üzerinde Türk devlet ve toplum hayatına yedi yüz yıl gibi bir zaman diliminde önemli hizmetler yapmış ve devleti üç kıta üzerinde muazzam bir imparatorluğa kavuşturmuş bulunan Osmanlı Hanedanlığı ile sınırlıdır. Bununla beraber, sürekliliğe gönderme yapma zarureti olduğunda Atayurt <Uluğ Türkistan> sahası da dikkate alınacaktır. Bu yaklaşım <iki yurt tanımı>, bu yazının da temel görüşüdür. Söz konusu görüş ve yaklaşım, Türk tarihçiliğinin kurucusu Zeki Velidî Togan'a aittir. Tek millet, iki yurt ve iki devlet yaklaşımı, bana göre, tarihimize, medeniyetimize, kültür hayatımıza bakmamız icap eden gerekli ve yeterli doğruluğa ilmî düzlemde sahip bakış açısıdır.

Hanedan tarihçiliği, veya beylik tarihçiliği, hiçbir zaman bir 'millet' veya 'devlet' tarihçiliği gibi düşünülemez ve böyle bir ilmî gerçeklik de yoktur. Mer-

kezlerin parçalanmışlıklarının veya hanedanlıkların tarihlerinin çalışılması gerekli ama, tarihçiliğimizin tek işlevi değildir ve olmamalıdır. Toplumlar kendi tarihlerine nasıl bakmaları icap ettiğini kendileri belirlemek durumundadır. Bir toplum bunu ortaya çıkarma yeteneği gösteremezse, tarihlerini ve tarihçiliklerini başkalarının gösterdiği açılardan görmeye alışmak/çalışmak mecburiyetinde bırakır. Tarihî süreç içinde bir süreklilik var ise, bu süreklilik içinde çatışmaları, ayrışma ve kısmî yabancılaşma kesitlerini de taşımış olsa, yine de sürdürülebilirliğini kanıtlamış bir sürekliliktir. İki yurt üzerinde, yönetimlerin zaman/zaman parçalanmışlığı, daha küçük birimlere ayrıştığı durumlar yaşandığı gibi, her iki alan üzerinde bütünlüklerin kurulduğu kesitler de yaşanmıştır. Fakat, her iki yurt üzerinde yönetim merkezlerinin parçalanması, ayrışması, küçülmesi veya bütünlüğü kurucu bir mahiyet kazanmasına karşılık, bu alanlar üzerinde yaşayanlar arası ilişkiler, bilgi alışverişleri, benzerlik/kardeşlik, aynı soydan olma bilinci diri kalmıştır. Her bağlamda yer alan iletişim odakları/kurumları, iletişim ağları işleyiş ve işlev bakımından bir kesintiye uğramamıştır.

Ve millet hayatında, bana göre, sürekliliğin temelinde bu akışkanlığın ve yönetim parçalanması kabul etmez iletişim kurma yeteneğinin rolü, örgütlenme ve yönetme yeteneği kadar önemli bir yere sahiptir. Önemli gördüğüm öteki iki etken ise, 'esneklik' ve 'etkileşime açık olma ve kapsamına aldığı her ne varsa onları birbiriyle uyumlaştırma veya yeni bir terkip içinde uzlaştırma' yetenekleri. Bunlar yayılma ve gelişmenin akışkanlığını açık tutmuştur. Ancak, yayılma ve gelişme yönünü yitirdiğinde de, kimi zaman bir 'kendine yabancılaşma' süreci yaşanmasına yol açmışlardır. Dolayısıyla, süreklilik açısından bu iki önemli yetenek doğru, yerinde ve gerekli zihni yaratıcılık ve dikkat içinde yeniden harekete geçirilirse, bizi yeni geleceğin yaratıcı öncülerine dönüştürebilir. Taklit ve tüketimden, yaratıcı, üretici ve evrensel medeniyete katkıda bulunucu kılabilir. Tabii bu sorun, 'medeniyet' kavramı algılaması ile ilgili ayrı bir sorundur. Dolayısıyla, söz konusu iki kavram, bu yazıyı sadece 'iletişim' açısından ilgilendirmektedir. Hiç şüphesiz, 'iletişim' ve onun kapsamına giren ilgili mütemmimler, Türk medeniyeti içinde var olmaları ve gelişiminde işlev yüklenmiş olmaları nedeniyle ele alınmaktadır.

Dünya medeniyeti tarihinde en az çalışılmış veya bir kenarda bırakılmış veya gözardı edilmiş ‘medeniyet’ler arasında ‘Türk medeniyeti’ özel bir yere sahiptir. Özelliği, tarihî sürekliliğidir. Bu sürekliliğe sahip yeryüzü milletleri arasında bugün çok az toplum gösterilebilir. Günümüz toplumlarının pek çoğu, yeni ve yakın zamanlar içinde kimliklerini kazanmıştır. Bunlar arasında Türklerin ve Türk medeniyetinin dünya medeniyeti üzerinde, gelişim, dönüşüm, değişim ve ilerleme açısından bakıldığında inkâr edilemeyecek gerçeklikte bir rolü vardır. Tarihî zamanlara bir bütün hâlinde bakıldığında, eski dünya üzerinde coğrafyanın toplumlara göre düzene konması ve bugünkü sınırlarını çizmesi üzerinde rolü vardır.

Uzun yüzyıllar hareketli esnek merkezi devlet yönetim yapıları ile Avrasya bozkırlarını doğudan batıya denetimi altına alan Türkler, bu alanın kenarlarında yer alan yerleşik insan gruplarının toplulaşmasını ve muayyen bir coğrafyada düzene girmesini sağlamıştır. Kabaca söylenmiş bu sözün kapsamı düşünüldüğünde, bu oluşumun sadece atlı süvari birlikleri ile açıklanamayacağı, ardında yüksek bir medeniyet, yönetme ve düzene koyma yeteneği ve yukarda sözü edilen kavramlara dayalı derinliği olan bir zihni yaratıcılık ve dikkat eseri olduğu görülecektir.

Yerleşiklikten ayrılıp hareketli yaşayış biçimine geçmenin yarattığı akışkanlığı ve üstünlüğü ‘göçebelik’ gibi bir kavrama sıkıştırıp görmezlikten gelmek, veya küçümsemek tarihî gerçekliğin gerçeğini değiştirmez. Fakat bu tarihî gerçekliğin ortaya konması, tabiatının doğru açıklanması durgunluğa mahkûm edilmiş bir ırmağın yeniden akışına kavuşması riskini de taşır. Dünya tarihçiliğine egemen gözlemci bu riski gördüğü sürece ne diye bu soruna tarihî gerçekçilik açısından baksın? Sahibinin aramadığı, düşünmediği, unuttuğu gerçekleri rakip önüne ne diye getirsin?

Şehirler, kasabalar ve köyler tabir edebileceğimiz ve sokak düzeni ile tertip edilmiş yerleşim büyüklükleri ve düzenleri kurup bunlara bağlı bir ‘medeniyet’ ve bir yaşam tarzı kuran bir toplum düzeni ‘göçebelik’ diye tanımlanamaz. Bu tarz bir medeniyet, göçebelik ile yerleşiklik arasında deneyim ve birikim sonu-

cu terkip ve tertip edilen yeni ve özgün bir medeniyettir. Ben bu yeni ve özgün medeniyeti 'hareketli esnek medeniyet düzeni' diye tanımlıyorum. Hareketlilik, esneklik, kurumlaşma, süreklilik, dönüşüm, değişim ve ilerleme, yayılma ve uyum kurma yeteneklerine ve kapasitelerine sahip bir medeniyettir.

Özgün, akışkan yaratıcılığı yüksek, zihnî yaratıcılığın ve dikkatin hayata egemen olduğu, her bağlamda mükemmel bir mimarının kurulduğu, yazının kullanıldığı, abidevî eserlerin vücuda getirildiği, bilimi, tekniği, düzeni ve yönetimi, bedîî ve edebî yaratıcılığı ile Avrasya bozkırlarına tarihî süreç boyunca varlığı ve sürekliliği mevcudiyetini korumuş bir 'Türk medeniyeti', araştırılmasının çocukluk çağını henüz idrak etmiş denemeyecek bir öğrenilmişlik içindedir. Bu gerçeği egemen dünya tarihçiliğinin göz ardı etmesi, veya kendi bakış odağından dünya tarihini istediği biçimde kurgulaması, yaşanmış zamanların tarihî gerçekliğini ortadan kaldırmaz.

Burada, önümüzde duran 'medeniyet', uzun bin yıllar ve yüzyıllar boyu, hem Avrasya bozkırına, hem de eski dünyanın üç kıtası üzerinde kurduğu medeniyeti yaymış, egemen kılmış, etkilemiş, etkilenmiş ve bu etkileşim içinde kendini sürekli yeni terkipler ile yenilemiş ve ilerletmiş, zaman/zaman bütün bu özellikleri, kendini yenileme yeteneğini yitirdiğinde başka medeniyetlerin baskısına düşmüş ama yeniden kendine dönmeyi becermiş bir 'medeniyet'tir.

Yaylak ve kışlak düzeni, yerleşim birimlerinin düzenlerini ve yerleşim konumlarını koruyarak bir yerden bir yere iklime göre taşınması, sadece çobanlık ile bağlı hayat tarzı teorisi ile açıklanamaz. Gözden kaçırılan veya görmezlikten gelinen tarihî gerçek, bu yaşam tarzı içinde başlı başına bir 'çobanlık' kurumunun ve örgütünün hayvancılık ile ilgili işleri yürütmesidir. Belki bir doğru tanım da, şimdi bile geçerli olan ve bu hayat tarzından günümüze miras kalan yazlık/kışlık anlayışının kökenlerini sorgulamak ile yapılabilir.

Dünya tarihçiliğine egemen ben/merkezli teori ve yaklaşımlar bu gerçeği kabul etmek, anlatmak ve açıklamak zorunda değildir. Teoriler ve yaklaşımlar, dünyaya ve toplumlara nereden, nasıl ve niçin bakmamız icap ediyor ise, yahut hangi ihtiyaçların karşılanması gerekiyor ise, ona göre tanzim edilmiş bilimsel

düzleme uygunlaştırılmış siyaset ve strateji enstrümanlarıdır. Özellikle sosyal ve beşerî bilimler sahası için bu olgunun doğruluğu tartışma götürmez bir gerçeklik taşır. Bu bilimlerin doğuşlarında, tabiatında ve kullanımında vardır. Dolayısıyla, egemen tarihçiliğin neden böyle davrandığını eleştirmiyorum. Başkasına ait doğrular ile uğraşmaması veya dikkate almaması da eleştiri konusu olamaz. Çünkü herkes kendi işini yapmak, sorumluluğunu taşımak ve gereğini yerine getirmek ile yükümlüdür.

Söz ‘medeniyet’ten açılmış iken bir noktaya daha değinmek ihtiyacı duyuyorum. O da şudur: ‘medeniyet’lerin duruma göre tanımlanması veya yerinin belirlenmesi, bir kutuya konup sınırlarının çizilmesi sorunu. Kimi dinlere göre, kimi gelişmişlik düzeylerine göre, kimi eskilik ve yeniliklerine göre bu ayrımı yapar. Yeni zamanlarda ideolojiler ön plândadır. Şu sıralarda dinlere dayalı tanımlar ve bunlara dayalı çatışma teorileri, ihtimalleri öne çekilmek isteniyor. Bir bakıma bütün bu tanımlar, istenen benzeşme gayretlerine olumsuz veya yetersiz tepki verdiği gözlenen alanlara dönüktür. Bu anlayış, görüş, yaklaşım, siyaset ve strateji, dünden daha rafine ve geliştirilmiş, hatta sanayileşmiş kurumlar ve iletişim ağları ile ve bu toplumlar içinde oluşturulan bağımlı kültür adacıkları ile daha etkin bir yapıya kavuşturulmak isteniyor. Yeni fütühat, sınırların bekçilerini ve yaşayanlarını muhafaza ederek kültürel ve ekonomik yapıyı ve ağları benzeştirmek, denetim altına almak ve kullanmak hedefine ve kendilerine benzemeyenlere dönüktür. Bütün bu hedeflerin içtimaî ve beşerî kavramların en mükemmelleri diye ortaya konanlar ile örtülüp gerçekleştirilmeye sokulması ise, bana göre dünya medeniyet tarihinin yaşanmamış tragedyasıdır.

Tuhaflık, eski ideolojik karşıtlık dengesini yeniden kurmak için, yapay bir İslâm ve Hıristiyan medeniyetleri çatışması teorisi önerisindedir. İlâhî veya beşerî evrensel sistemlerin tamamı ideolojiktir. Onları evrensel kılan toplam insanlığa hitap etmeleridir. Ama böyle olmaları, onları sade bir ‘sistem’ ve sade bir ‘din’ gibi görüp, insanları buna göre dost/düşman diye ayırmamızı, medeniyetleri buna göre tanımlayıp sorgulamamızı gerektirmez. Toplumların tarihî süreç içinde yaşadıkları, yarattıkları ve yaratmaya devam ettikleri, ortaya çıkardıkları

ve dünya medeniyetine ve hayatlarına kattıkları onların medeniyeti, özelde kültürüdür. Kültürden kastım, dünya medeniyeti içinde toplumların kendi medeniyet birimlerine göndermedir ve bir kavram/kapsam ayrımı değildir.

İdeolojiler değişebilir, hatta dinler değişebilir. Nitekim, semavî dinler birbirini izlemiş, biri diğerrinin yerini almak veya öncesine tam riayet edilmediği için insanlara indirilmiştir. Bu bağlamda son evrensel din ve son 'evrensel medeniyet' İslâmiyet'tir. Sözkonusu medeniyet içinde bir gerilik bahis konusu ise, bu kendi tabiatından değil, ona inanların, veya öyle sananların indirilmiş 'Kitab'ı zamana göre idrak düzeyini yitirmiş, kavrayamamış olmalarından kaynaklanıyor olmalıdır.

İdeolojiler, evrensel yapılar ise, yıkılmalarının nedeni sadece yapılarının zayıflıkları ile değil, aynı zamanda hangi maksatlar için ve kimlere karşı hangi amaçlara dönük kullanıldığına veya gerçekte neyin örtüsü olduğuna bakılarak doğru biçimde açıklanabilir. Egemen ve kararlarını küreselleştiren bir total gücün kendine çok zayıf bir alanı 'rakip' gibi ortaya çıkarmasının anlamı, bu alanların benzeştirme işlemlerine direnç gösterme olasılıklarına gücü korumak zorundadırlar, diye düşünülenlerin dikkatini çekmekten ibaret, yöntem ve strateji seçimleri için bir 'uyarı'dır.

Benim anlayışında 'medeniyet' süreklilik ve bu sürekliliği tarihî gelişim süreci boyunca değişimi ve ilerlemeyi sürdürülebilirlik içinde tutmaktır. Tarihe, veya dünya medeniyeti tarihine bu açıdan baktığımda, hayatın bütün alanlarında <her bağlamda> sınavlarını başarıyla tamamlamış bir 'Türk Medeniyeti' varlığı karşımıza çıkar. Bu medeniyet, terkip ve üslûpları ile, sürekliliği ve çevresini etkilemesiyle tarihî gerçekliğini, eski dünya kıtaları üzerinde <uğradığı tahribatlara rağmen> bugün de, muhafaza etmektedir. Bin yılları kapsamı içine alarak günümüze erişen bu medeniyeti ve bunu sağlayan akışkanlığın sürekliliğini ve bu sürekliliği sağlayan kurumların yapısını ve özelliklerini, arkeolojik verileri de ortaya çıkararak bize açıklayacak uzmanlar, imkânlar ve idrak bir süre daha beklenenecek görünüyor. Öyle ise, 'siz burada ne yapıyorsunuz' sorusunu sormak yerindedir. Yanıt, şöyle olacaktır: Bilinen ve edinilebilen birikimlerden yola çık-

rak, el yordamı ile, tarihî süreç içinde 'iletişim' ve onun ekleri konusunda kimi tespitleri kaba çizgileri ile düzene koyup düşüncelerimi ilgilisiyle paylaşmaktan ibarettir. Paylaşılacak bir 'şey' ortaya çıkar ise, yazı işlevini yapmış olur; çıkmamış sayılır ise, işe yaramazların gittiği yere varır.

Toplumlar için en önemli iletişim dil kapasitesi ve yeteneği ile sağlanır. Bireyleri bir araya getirmede, bir toplum üyesi kimliği ve aidiyeti kazandırmada dil, bir insan grubunun toplumlaşması için hayatın gerçek anlamda 'olmaz ise olmaz' kuralıdır. Dil kurumu iletişim açısından olduğu kadar, sürekliliğin korunması açısından da önemlidir. Toplumların tarihî süreç içinde geçirdiği maceranın içinde yer alan tüm faaliyetler dil ambarı sayesinde varlığını muhafaza eder. Geçmiş üzerinde söz etmek gerektiğinde en çok bu ambarda kalanlara baş vurulur. Türk dilinin temel özelliği, 'Türk medeniyet'inin temel özelliği ile çakışmasıdır. Türk medeniyeti nasıl bir 'imparatorluk medeniyeti' ise, Türk dili de bu medeniyeti ayakta tutan ve muhafaza eden bir 'imparatorluk medeniyeti dili'dir. Esneklik, ihata etme ve kendisine uyumlaştırma yeteneği yüksek bir dildir. Bu yüzden ses ve gramer mimarîsi, bin yıllar ve yüzyıllar boyu sürekliliğini korumuştur. Bu bakımdan o, aynı zamanda bir imparatorluk medeniyeti ambarıdır. Başka dillerden yapılmış ödünçlemeler, onlara kazandırılmış yeni anlamlar, Türk medeniyeti içinde gördükleri işlevler hep bu ambarda muhafaza edilmektedir. Türk dili, yeryüzünde yayılma ve nüfuz etme yeteneği, küreselleşme yeteneği yüksek ve bunu tarihî süreç içinde kanıtlamış bulunan önemli dillerden biridir ve bu özelliğini muhafaza etmektedir. İdrak ve ihtimam, ona, bu manada, yeni bin yıl içinde yeni bir akışkanlık kazandırma yolunu açabilir; Türk dili, bu kapasite ve yeteneğe sahip bir dildir.

İletişim açısından dil, sadece bireylerin ve toplumun aidiyetini kurmaz; aynı zamanda, bilgi, haber, deneyim ve birikimlerin aktarımını ve öğretimini sağlayarak toplum hayatının ilerlemesine, örgütlenmesine ve kurumlaşmasına <gelekleşmesine>, töre ve düzene kavuşmasına öncülük eder. Ve ortaya çıkan töre, düzen, kurum ve örgüt yapıları içinde de, dil, bir yandan iletişim, bir yandan söze dayalı, yarı sözlü/yarı sözsüz ve sözsüz ama sözel ortam yaratıcılık işlevle-

ri yüklenerek işlem alanını genişletir. Bilim, tefekkür, teknoloji, din, ahlak, töre ve yasalar, görenekler, görgü kuralları hep dil ile aktarılır. Ticaret, farklı toplumlar ile alış/veriş, etkileşim ve ödüşlemeler hep dil aracılığı ile gelişir. Geçmiş, dil ile muhafaza edilir ve öğrenilir, açıklanır ve anlatılır. Sorunlara bulunan çözümler, dil ile anlaşılabilirlik ve uygulanma imkânı kazanır. Toplum hayatının bedî yaratıcılık ihtiyacının büyük bir kısmı söze dayalı edebî yaratıcılık içinde vücut bulur. Toplum hayatının ceryan ettiği coğrafya üzerinde yaşayanlar arası iletişim ağları dil ile işlevini yerine getirir. Toplum hayatının dış dünyalar ile, öteki toplumlar ile her türlü ilişkisini kuran iletişim ağlarını dil işler durumunda tutar. Bu bakımdan dil, tüm iletişim ağlarının egemenidir, diye de tanımlanabilir. Dil, kapsamı bu denli geniş ve çok işlevli bir iletişim egemenliğine sahip olduğuna göre, doğrudan kendisine değil de, bilgiyi, haberi, deneyimi ve birikimi ortaya çıkardığı, ulaştırdığı ve dağıttığı iletişim odakları ile iletişim ağları ve bütün bunların özellikleri üzerinde durmak daha yerinde olacaktır.

Türk toplum hayatında töre ve düzene bağlı olarak ortaya çıkan kurumlar 'il' <devlet> kavramı altında bütünleşerek yönetim erkini ortaya çıkarır. Tarihî süreç içinde bu erk, kağan <Sultan, Han, Bey > tarafından kullanılır. Töre ve düzen, kurumlar ve ilişkiler, onun buyruklarına göre işler. Kağan, karar ve buyruklarını oluşturma süreci olarak aksakalların ve yüksek düzeyli memurların katıldığı 'Kengeş' adlı devlet meclisini işletir. Hukuk, ulaşım ve ticaret, ulaşım ve ticaret yollarının asayiş ve emniyeti, savaş ve barış kararları, adalet meseleleri, milletler arası münasebetlerin tanzimi ve kararları, mülkiyet ve vergi sorunları bu mecliste görüşülür ve karar oluşturulur ve sonuçta, kağanın iradesi ile, görüşmeler kesin bir biçim kazanır ve bir buyruk olarak söze dökülüp ifade edilir. Sözel ortam içinde, buyruk, toplum üyelerine yine sözel iletişim ağlarında görev alanlarca sözel biçimde ilgililere iletilir ve buyruk icraya konur. Sözel ortam yaratıcılığı içinde yaşayan toplumlarda hayatın düzeni kabaca böyle yürür.

Sözel ortam yaratıcılığı içinde biçimlenmiş toplum hayatında iletişim odakları, önemli gördüğüm üç ana yapı oluşturur: 1. Korkut tipi odaklar; 2. Alp ozan tipi odaklar; 3. Gezgin Ozan tipi odaklar. Bunlara bir dördüncü odak diye 'ar-

qış/tırqış' diye tanımlanan ticaret kervanları da eklenebilir. Fakat, bunların işlevi daha çok, söz konusu odaklarda oluşmuş bilgiyi taşımaktır ve bu nedenle iletişim ağının bir parçasından ibarettirler. Söz konu odaklardan ilki, bilimi, çözümsüze çözüm bulmayı, ilham ile söylemeyi, akli ve sağduyuyu, meşruiyetin kaynaklarını, sözel yaratıcılığı, tefekkürü, ilâhî bilgiyi ve mahiyetini, olağanüstü gücü, tarihçiliği temsil eder. Bütün bu konularda bilgi üretir ve bilginin, deneyimin ve birikimin toplum hayatında kaynağı kabul edilir. Kağan, 'il' erkini kullanımı sırasında bilinenlerden farklı bir durum ile karşılaştığında görüşüne ihtiyaç duyar. Bir bakıma bu odak içinde yer alanları, onlardan oluşan kurumları, toplum hayatına biçim ve içerik kazandıran, bireylerin birbirleriyle ve toplum kurumlarıyla ilişkilerini düzenleyen, gelişmeye ve ilerlemeye öncülük eden bu odakta yer alan kesimi âkil, âlim, hâkim ve yönetim yeteneği yüksek toplum kesimi diye tanımlamak gerekir. Bu kesimde üretilen bilgi ve teknoloji, töre ve düzen ile ilgili kararlar, toplumlar ve devletler arası ilişkiler ve alış/verişler ile ilgili görüşler ve kararlar bütün kesimlere, toplum hayatının işleyişinde görev alan kurum ve elemanları vasıtasıyla bireylere yansıtılır. Böylece, toplum üyeleri, Korkut tipi odak içinde, üretilmiş bilgi ve habere erişmiş olur. Toplumun en önemli iletişim odakları, bilgi ve haber üretim ve dağıtım merkezleri Korkut tipi ve türevleri ile biçimlenir ve bunların oluşturduğu kurumlar ve örgütlenme yapıları, toplum hayatında iletişim ağlarının en büyük kısmını oluşturur. Korkut tipi odak, bedî ve edebî yaratıcılık açısından da, bütün bu bağlamı ihata edecek bir 'ibdâ' anlayışına sahiptir. Burada bedî ve edebî bağlamda yaratılan ürünler, aynı zamanda toplumun bütün kesimlerinin bilmesi, öğrenmesi icap edenleri ihtiva eden bir mahiyete sahiptir. Bunların toplum kesimlerine yayılmasıyla ortak değerler, tutumlar ve anlayışlar biçim kazanır. Yeni anlayışlar ve değerler de, yine bu bağlamda toplum hayatının bir parçası hâline getirilir. Kamuoyu dediğimiz ortak tutum, davranış ve tepki koyma gibi yeneklerin biçimlenmesine katkıda bulunur. Burada, bilginin odaklardan bireylere ulaşımına, dağılımına katkıda bulunan bir bedî ve edebî yaratıcılık söz konusudur. Dolayısıyla, sözel ortam yaratıcılığında bu bağlamda vücut bulan ürünleri/eserleri çok yönlü ve çok amaçlı üretilmiş metinler diye tanımlıyorum. Çünkü, bu metinlerin/eserlerin

her biri, kendi bağlamında hem ilmî, hem teknoloji, hem ahlakî, hem tarihî, hem töre, düzen ve görgü bilgisi taşıyıcı, hem hukukî/yargı uygulama örnekleri verici ve hem de bedî ve edebî yaratıcılığı yansıtıcı karmaşık bir hüviyete sahiptir. Bunlar, aynı zamanda yüzyılların birikiminin, anlatım ve dağıtım yolu ile iletişim ağları üzerinden kuşaktan kuşağa erişmesini sağlar. Böylece iletişim odakları ve iletişim ağları toplum hayatında, tarihî süreç içinde kuşaklar arası sürekliliğin korunmasında, birikim ve deneyimlerin aktarımı ile gelişmenin ve ilerlemenin önünün açık tutulmasında önemli bir işlev yüklenmiş olur.

Türk toplum hayatında ‘alp ozan tipi’ odaklar, daha çok askerî kesimin, savaşçı kesimin düşünce, duyuş, deneyim ve birikimlerini, savaş maceralarını sözel metinlere döküp veya sözünü ettiğimiz önceki odakta kendisini ilgilendiren olmuş metinleri dikkate alıp iletişim ağları <alp ozanlar ağı> üzerinden kendi mensupları arasında yayar, dağıtır. Bu sözel metinler, savaş stratejileri, savaş teknolojisi, silâhlar ve özellikleri, alplık töresi ve ahlâkı, savaş bilimi ve deneyimleri gibi birikimleri bedî ve edebî yaratıcılık metinleridir. Bunların icra ortamları da, yine iletişimin gerçekleştiği, bilgi ve haber dağılımı ortamlarıdır ve odağın kapsamı içindedir. Toplumun savaşçı kesimi arasında, alp ozan odağı, savaş sanatı ile ilgili birikimleri kuşaktan kuşağa aktarmak açısından bir mektep işlevi görür ve sürekliliği korur. Sözel ortam yaratıcılığı içinde, muayyen değişmezlik kazanan sözel metinler, alp ozanların yaptığı icralar<icra zamanlarına ve ortamlarına bağlı olarak> ile, savaş sanatı ile ilgili bilgi ve birikimler, toplumun bütün kesimleri arasına yayılma fırsatı yaratır. İcralarda metinler, yaratıcılık sırasında olduğu gibi, ezgi eşliğinde, birlikteliğinde icra edilir. Bu metinler, bazen manzum ve bazen de manzum/mensur biçimlerinde düzenlenirler. İletişimin söz ve ezgi eşliğinde yaratılan metinlere dayalı olması, iletilmek istenen bilgi ve haberlerin hafızalarda uzun süreli yerleşmesini ve kalıcılığını sağlama amacına dönüktür. Sözel ortam yaratıcılığında, sadece bu odak metinleri değil, öteki odakların metinleri de bu özelliklere sahiptir. Sözel ortam yaratıcılığında, icra sırasında söz/ezgi birlikteliği ile bilgi ve haber, bedî ve edebî metinlere dönüştürülür ve iletişim ağları üzerinde yer alan öteki dağıtım ve yayma odaklarına, icra or-

tamlarına icra için hazır duruma getirilmiş olur. Bu iletişim ağlarında alp ozanlar, iletişim odaklarını oluşturur, bilgiyi ve haberi toplar, yayar ve dinleyiciye iletir.

Türk toplum hayatında en geniş kesimi, yukarda sözü edilen iki kesim dışında kalan bireylerce oluşturulur. Bunlar, geçimlerini kendi çalışmaları ile temin eden, 'il'in ve 'alp'ların sağladığı güven ve huzur içinde yaşayan vergi mükellefleri topluluğu diye tanımlanabilir. Korkut tipi odağın oluşturduğu veya düzenlediği töre ve düzene göre yaşarlar. Kuşaktan kuşağa aktarılan görgü ve göreneklere aykırı düşmekten imtina ederler. Korkut tipi odağın bilgi ve ilham yolu ile belirlediği doğruları doğru, yanlışları yanlış diye anlamayı tercih ederler. Günlük hayatın ve geçim mücadelesinin içindedirler. Toplumun bütün kesimleri için konmuş değerler, anlayışlar elbette bu geniş kesim için de geçerlidir. Aslında bu bakımdan kesimler arası bir farklılık söz konusu değildir. İlk odak, bilgi, tefekkür ve ilham ağırlıklı; ikincisi savaş sanatı ile ilgili ise, üçüncü odak <Gezginci Ozan Odağı> da, toplum bireylerinin beşerî dünyası ile, onlar arasında var olması icap eden görgü, görenek ve iyi meziyetlerin diri kalmasına yardımcı olur. Duygular, düşünceler, bireysel maceralar, görgü kuralları, görenekler, günlük yaşamla ilgili bilgiler; bireylerin olumlu ve olumsuz cepheleri, sevinçleri, ızdırapları, bayramları, düğünleri, toy ve dernekleri, geçiş törenleri ve eğlenceleri, oyunları ve dansları hep bu metinlerin kurgusunda toplanır. Gezginci ozan odakları, obadan obaya sürekli dolaşan ozanların oluşturduğu birim gibi anlaşılmalıdır. Bunlar, hem geçmiş deneyim ve birikimleri ve hem de, gezip gördükleri yerlerden topladıkları bilgileri bir araya getirip oluşturdukları metinlere yerleştirip icra ortamlarında dinleyiciye anlatırlar. Bütün bunları bazen bir kahramanın aşk maceraları etrafında veya tanzim ettikleri kısa manzum parçalarda dile getirirlerdi. Fakat, bunların bir başka işlevi de, doğru ve yerinde tespitlere dayalı eleştiridir. Eleştiri konusunda, bu odağın ozanları bir dokunulmazlık hakkına sahiptir. Kimse onların eleştirisine uğramak istemez. Obadan obaya insanların iyi ve kötü tarafları, onların kurduğu, oluşturduğu iletişim ağları üzerinden yayılır. Bu bakımdan, gezginci ozan tipi odaklar, bilgi ve haber dağıtımı yanı sıra sosyal eleştirisinin de sözcülüğünü yaparlar.

İletişim odakları ve ağları, bilgi, tefekkür, haber, ilham ile söyleme ve eleştiri ihtiva eden sözel metinler ile toplum üyelerinin talim ve terbiyesinde de önemli bir işlev görür. Bu odak ve ağlarla sürekli bilgi ve haber akışı sağlanarak bütün kesimlerin ortak aidiyetlerinin pekişmesi sağlanmış olur. Kurumlar ile bireyler arası ilişkiler, bireylerin birbirleriyle münasebetleri, her üç odakta oluşan metinler ve bunların iletişim ağları üzerinden dolaşımı ile toplumda bir sürekliliğe sahip kılınır. ‘Arqış/tırqış’ diye bilinen ticaret kervanlarının yabancı ülkelere den getirip/götürdüğü bilgi ve haberler, esasen toplum içinde yer alan iletişim odakları ve iletişim ağları ile sonuçlarını yansıtırlar. Söz konusu bilgi ve haberlerin bir etkisi olur ise, bunlar sözel metinlerde kendini gösterir.

Sözel ortam yaratıcılığı, yazı öncesi bütün toplumların <aralarında zaman farkı ve nüanslar olsa bile> şu veya bu biçimde geçirdiği bir toplumlaşma, örgütlenme ve kurumlaşma sürecinde yaşanmıştır. Bu süreç içinde ortaya çıkan iletişim odakları ve ağları, yazı sonrası ortaya çıkan yazılı ortam yaratıcılığına da çeşitli yönlerden öncülük etmiştir. Bir bakıma, öncülük edenlerin gelişmiş çocukları gibidirler. Gelişmenin ve ilerlemenin ihtiyaçlarını karşılayacak yeni boyutlar ve özellikler kazanmış bir biçimde işlevlerini görürler. Sözel ortam yaratıcılığına dayalı kurumların çıkışlarını izlemek imkânsızdır. Sözün <bilgi, tefekkür, deneyim, birikim> yazıya aktarımı tarihini ise, kesintisiz biçimde V. yüzyıldan itibaren takip edebiliyoruz. Bunun anlamı, yazının Türk toplum hayatında ne zamandan itibaren var olduğunu bilemiyoruz, demektir. Eskiliğine işaret eden tanıksız/belgesiz <metinsiz> bilgilere hayatîyet kazandıracak araştırmalara ihtiyaç vardır ve bugün, bu kapılar araştırmacısına açık duruma gelmiştir.

Burada tarihî süreç içinde Türk toplum hayatında yer alan iletişim odaklarının ve ağlarının geçirmiş olduğu evrimi anlatmaya kalkışmayacağım. Böyle bir girişim hem bu yazının, hem de yazarının sınırlarını aşar. Bunu yapacak olanların uygun bir hazırlığı, birikimi olması icap eder. Böylesi bir birikim de, uzmanı için çok önemli bir zaman dilimi sarfiyle elde edilebilir. Dolayısıyla, tarihî gelişim sürecini bir yana bırakıp ve yüzyılları atlayıp Türk toplumunun ‘yeni evrensel medeniyet’ ve yeni ‘din’ <İslâmiyet> içinde var olan bir kesite değinmek

istiyorum. Türk toplum hayatının ‘Osmanlı Hanedanlığı’ yönetiminde geçirdiği kesit, aşağı yukarı 700 yıllık bir zamanı kapsar, denebilir. Tabii, bu denli uzun bir kesit içinde iletişim odakları ve ağları söz konusudur. Ama, bunları burada bütün özellikleri ile de ele alamayacağım. Ancak, sürekliliği gösterme açısından üçlü iletişim odağı ve ağlarının aldığı yeni biçimleri kaba çizgileriyle göstermeye çalışacağım.

‘Yeni evrensel medeniyet’ ve ‘din’ içinde Türk medeniyetinin geçirdiği yeni oluşum, özgün terkip ve üslûp kurma süreci önemli merhaleleri tamamlayıp kendi akışkanlığında bir gelişme seyri takip etmiştir. Türk medeniyet tarihinin VIII. - XIII. yüzyıllarını kapsamına alan bu büyük sürecin kendine özgü dönemleri ve bu dönemlerin kendine özgü şartları ve özellikleri vardır. Atayurt <Uluğ Türkistan > yanı sıra, bu süreç içinde ikinci yurt kurma girişimlerine İdil-Ural-Kafkasya-Basra eksenini batısı topraklar üzerinde kalıcılık vasfı kazandırmışlardır. Anayurt <Türkiye>, yönetim ve birlik açısından olmasa bile, tarihî coğrafya itibarıyla II. yüzyıldan itibaren varlığını söz konusu ekseninden Orta Avrupa ve Balkanlara kadar yaymıştır. Balkanlardan ve Kafkasya kapılarından Anadolu yaylalarına inmiştir. Kafkasya’nın güney ve kuzey kapılarından Anadolu’ya girişler, Balkanlardan inen Türk boyları ile birleşince, Anayurt, XI. yüzyılda Doğu Roma’ya indirilen ağır darbe ile kesin biçimde kurulmuş olur. Bu yurt da, ilki gibi, bütün Türk boylarının el/ele vermesi ile hayat bulur, kalıcılık kazanır. Selçuklu Hanedanlığı, Anadolu’ya giren Türk boylarını, büyük ölçekte iç düzenlerine müdahale etmeden oluşturduğu yarı yerleşik esnek merkezî devlet yapısını içine toplatarak Anayurt hareketine kalıcılık kazandırma mücadelesi vermiştir.

Yarı yerleşik esnek merkezî devlet yapısı, yönetim erkinin toplum ile yabancılaşmaya girmesi sonucu çöker. Böylece yönetim erki ortadan kalkınca, yönetim yapısı bakımından ortaya bir parçalanmışlık çıkar. Bu parçalanmışlığa, tarihimizde beylikler dönemi denir. Yarı yerleşik esnek merkezî devlet yapısına bağlı beyler, merkez yönetim erki ortadan kalkınca kendi bağımsızlıklarını kazanır ve her biri merkezî yeniden kurmaya girişir. Yeni bir çekim merkezî yaratma uğrunda girişilen imar faaliyetleri, kurumlaşma girişimleri, emniyetin temini, tica-

retin düzene konması gibi kalkınma hareketleri refahın daha geniş çevrelere yayılmasına hizmet eder. İlim ve edebiyat faaliyetleri gelişir, kurumlaşır. Birden çok merkezin ortaya çıkması ile, iletişim ağları mesafeleri daha da kısaltır. Bilgi ve haber, toplum bireyleri arasında kendi dilinde dolaşımını ve yayılımını yoğunlaştırır.

Yarı yerleşik esnek merkezi devlet yapısını yeniden kurmaya aday beylikler arasında, Selçuklu Hanedanlığı uç beyi olan Ertuğrul Gazi'nin Söğüt Beyliği de vardır. Bütün beylikler arasında Kayı aşireti çocuklarının merkezi yeniden kurma yeteneği gösterdiği tarihen bilinmektedir. Bu süreç, Kayı aşireti için XIII. yüzyıl sonu itibariyle başlamış kabul edilir. Bu yeteneği yaratan ve geliştiren, aşiretin uç beyliği konumudur. Önu fethi açık 'küffar' ülkesidir. Dönemin tefekkür ortamı, dinî heyecanları ve iktisadî şartları, inanç yapısı ve gaza ideolojisi, ganimet ve yurtluk paylaşımı gibi etkenler, uç beyliğini ötekilere nisbetle yeni bir çekim merkezine dönüştürme eğilimi gösterir. Ve kazanımlar, sonunda, bu beyliği önce Hanlığa ve sonra Sultanlığa doğru yükseltir. Kabaca üzerinde duracağım süreç, Ertuğrul Gazi'nin oğlu Otman/Osman Bey ile başlayan yeni Anayurt sürecidir. İletişim odakları ve iletişim ağları açısından bu süreçte toplum hayatına bakarken daha çok ilim, tefekkür, bedî ve edebî mahiyeti olan kurumlar/odaklar ve bunların oluşturduğu ağlar göz önünde tutulacaktır. Bunların oluşum süreçleri daha öncelere dayanır. Ancak, ağların ve odakların sıklık, yoğunluk ve yaygınlık kazanması 'Osmanlı Hanedanlığı' yönetimi sırasındadır. Bu hem anlam, hem derinlik, hem genişlik ve hem de coğrafî büyüklük açısından bakıldığında bir tarihî gerçekliktir.

İletişim odakları ve ağları kendi akışkanlığı ve sürekliliği içinde, bütün yaratıcılık ortamlarının imkânlarını ve kurumlarını bünyesine katarak yüzyıllar boyu gelişimini ve ilerlemesini, yeni ihtiyaçlara cevap verme kapasite ve yeteneğini korumuştur. Ayrıca, toplum hayatında ortaya çıkan yeni yapılanma ihtiyaçları karşısında uyum ve esneklik göstererek işlevlerini yerine getirmeyi sürdürmüştür.

Süreklilik, esneklik, temessül, uyum ve yeni özgün terkip kurma ve böylece ilerlemeye devam etme Türk medeniyetinin bana göre değişmez kapasite ve yeteneğidir. Bu kapasite ve yetenek zaman/zaman kimi rahatsızlıklara düşer olan geçici süreçler yaşamış olsa da, kalıcılığı temel vasıflarını yitirmemesidir. Geçici mahiyette yaşanmış sarsıntılar, yabancılaşma emareleri ve durumları, Türk toplum hayatında bir süre sonra ya tasfiye ile karşılaşmış, ya tedavi edilmiş veya bünyeye uyum gösterecek bir kalıba dökülmüştür. Bu tür durumlar, iletişim ağlarının da, toplum bireyleri arasında görmesi icap eden işlevleri aksatmıştır. Ama, dediğimiz gibi, bunlar yaşanmış geçici durumlardır ve sürekliliği bozacak bir mahiyet kazanamamışlardır.

İletişim odaklarında ve iletişim ağlarında süreklilik deyince, işlevlerin kesintisiz biçimde yerine getirilmesini anlıyorum. Hiçbir odağın başlangıçtaki yapı ve kurumlar, yaratıcılık ortamları içinde var olması söz konusu olamaz. Bunların her birinin yeni durumlar ve gelişmeler karşısında parçalandığını ve her bir parçanın yeniden kurumlaşıp örgütlendiğini veya yeni yapılar ve çeşitlemeler meydana getirdiğini ve böylece odakların ve ağların alanlarını genişleterek toplum içinde yayıldığını düşünüyorum. Böylece, ortaya çıkan tüm yenilikler, bilgi ve haberler, merkezden taşranın en uç noktalarına ulaşır ve uçlardan gelenler de merkeze erişir. Ağlar üzerinde bilgi ve haber akışı sıklık ve yoğunluk kazanır, gelişmenin ve ilerlemenin her yerde önü açılmış olur.

Sözel ortam yaratıcılığının toplum hayatına egemen olduğu kesitte, toplumun bilim, tefekkür, ilham ile söyleme, töre ve düzen kuralları koyma, yasa oluşturma işlemleri, tarihçilik gibi etkinlikler daha çok Korkut tipi odakta oluşur, demiştim. Kurumlaşma, bedî ve edebî yaratıcılığın bir kısmı bu odakta hayat bulurdu. Sözel ortam yaratıcılığının yazılı ortam yaratıcılığı ile hayatı paylaşmaya başladığı hareketli esnek merkezi devlet düzeni içinde, iletişim odaklarında ve ağlarında da yeniden yapılanmalar yaşanır. Yeni kurumlar ve örgütlenmeler oluşur. Bana göre bu parçalanmalar ve yeniden düzenlenmeler ilk önce kendini Korkut tipi odakta göstermiştir. Burada söz konusu yaratıcılık alanları bir ayrışma uğrar ve her biri kendine yeni odaklar ve yeni erişim ağları kurar.

Bu, toplumun gelişme ve ilerlemesi ile ortaya çıkan yeni taleplerin ve ihtiyaçların bir sonucudur. Ayrışma ve çeşitlenme, Türk toplum hayatında her zaman gelişmenin ve ilerlemenin bir göstergesidir. Tüm yapılarda olduğu gibi, iletişim odaklarında ve iletişim ağlarında da, farklı dinlere ve medeniyetlere geçildiğinde yeniden yapılaşma ve kendi terkiğini yeniden kurma ameliyesi yaşanır. Bu durum sadece Türk toplumu için değil, bütün toplumlar için geçerli bir etkileşim olgusudur. Bu tür etkileşimlerde toplum için önemli olan yeniden yapılanmalar ve kurumlaşmalar sırasında, kendi terki ve üslûbunu ortaya çıkarmada süreklilik ve kendi olmak kapasitesi ve yeteneğini yitirmemektir. Dediğim gibi, Türk toplumunu, tarihî süreç boyunca sürekli var kılan ve kılacak olan bu kapasite ve yeteneğidir.

Türk toplum hayatı, ana yurt üzerine Ata yurt'tan taşıdığı yapılara göre düzene konmuştur. Yarı yerleşik esnek merkezi devlet modeli ve toplum düzeni de, ilkinden geliştirilmiş bir mahiyete sahiptir. Kurumlar ve örgütleri çeşitlenmiştir. Fakat, dünyaya nizam verme ve yönetme anlayışı, topluma ve bireylere bakışı, gelişme ve ilerleme anlayışı, geniş alanları denetim altına alma iştihakı değişmemiştir. Refahın, huzurun, emniyet ve asayişin ülkede temini, ticarî ve iktisadî hayatın ilerlemesi, ilmî ve dinî hayatın gelişmesi, tefekkür hayatının topluma yeni ufuklar açması talebi sürekli kalmıştır.

Ana yurt üzerinde Osmanlı Hanedanlığı, parçalanmış merkezi yeniden inşa etme kapasite ve yeteneğine sahip olduğunu, Doğu Roma'yı tarih sahnesinden sildiğini, İstanbul'a yerleştiğinde rakiplerine ve bütün dünyaya kanıtlamış olur. Bunun gerçekleşmesinde, Türk tarihinin en önemli simalarından biri etkili olmuştur. Bu kişi, bilimde, tefekkürde, fende, talim ve tedrisatta tam bir devrimci gibidir. Kendisi, zamanının bütün bilimlerini takip edecek düzeyde pek çok yabancı dil bilen bir mühendis, bir bilim adamı, bir mütefekkir, bir şair, bir devlet adamı ve askerdir. O, yüzyılları omuzunda taşıyacak ilerici hamlelerin sahibi, İstanbul'un fatihi Sultan Mehmed Han'dır. Onun başlattığı hamleler, bilim hayatına kazandırdığı akışkanlık, zihnî yaratıcılığa ve dikkate kazandırdığı yetenek, kısa bir sürede üç kıta üzerine yayılmış bir imparatorluğu yaratır. Fakat, torun-

lar, bu kapasite ve yeteneği sürdürme başarısı gösteremez. Bu akışkanlığın önünü tıkayıcı gelişmelere yol açarlar ve sonun kapısını aralarlar. Süreç içinde ilmî gerilemenin sebeplerini sorgulayan dönemin önemli simalarından Hacı Kalfa lâkabı ile tanınmış Kâtip Çelebi, bunu medreseden 'Hâşiye-i tecrîd' ve 'Şerh-i mevâkîf' derslerinin sürülmesine, yerlerine 'Hidâye' ve 'Ekmel' dersleri konmasına bağlar. İlmin ve tefekkürün önünü cehalet ve taassubun kapattığını ifade eder. Bu konu medeniyetimizin ayrı bir sorunudur. Fakat, bilim hayatının zihnî yaratıcılığını, tecessüs ve dikkatini yitirmesi bakımından ilginç bir tespittir. Daha ilginç bu odakların ürettiği işe yaramaz veya ilerlemeyi engelleyici ilmî[!] görüşlerin, bilgilerin ve haberlerin iletişim ağlarında dolaşması ve her yere yayılmasıdır. İlerleme ve gelişme yeteneğini ve kapasitesini hamle yapamaz duruma sürükleyen, veya verimsizleştiren bu durum, toplum hayatına ağır bedeller ödeten bir süreç başlatır. Şaşılacak olan, Avrupa'nın çeviri ve ödünclemeler ile kendini yeni bir güç hâline getiren atılımlara ve kazandığı yepyeni coğrafyanın vüs'atına zihnî yaratıcılığın ve dikkatin, ilim ve fen erbabının bîgâne kalışı, yeni arayış ve tecessüs açısından tepkisizliği ve sessizliğe gömülmesidir. Türk medeniyet tarihinde gözlenen bu olgu, tüm boyutları ile doğru anlaşılmadıkça ve münevverler bunu topluma mal etmedikçe önümüzdeki engelleri aşmak imkânsızlığını koruyacaktır. Yeni bir Fatih, yeni bir Atatürk devrimine ihtiyaç olduğu açıktır.

Türk toplum hayatında, 'yeni evrensel medeniyet' ve 'din'e <İslâmiyet'e> intisap edildikten sonra, daha önce biçimlenmiş ve biçimlenmeye, kurumlaşmaya ve örgütlenmeye başlamış üretim yapan yapılar, karşılaşılan yeni kurum ve yapılardan, ilim, tefekkür hayatından, bedîf ve edebî yaratıcılık ortamlarından etkilenerek kendini yeniden düzenleme yoluna girmiştir veya yeni yapılar oluşturmuştur. Korkut tipi odaklar, daha önceleri bu ayrışma uğrar ve yeni medeniyet etkileşimi içinde de, kendine uygun terkipler bulmaya çalışır. Dünyevî ve dinî ilimler ağırlıklı olarak medreselerde, tasavvufî tefekkür tarikat çevrelerinde hayat bulur. Bedîf ve edebî yaratıcılık, yazılı ortamın ortaya çıkardığı bu kurumlarda da yerini alır, sözel yaratıcılık kurumları da, etkileşim içinde olmakla beraber kendi akışkanlıkları içinde işlevlerini sürdürür. Tekke/tarikat çevresinde ortaya çıkan bedîf ve edebî yaratıcılık, ibda ve terkip açısından bakıldığında,

hem sözel ve hem de yazılı ortam imkânlarından istifade edilerek geliştirilmiş görünür ve bence de doğrudur. Evet, bu bir yeni terkiptir ve bu terkip ile, daha geniş kitlelere erişmek de, bu tür yaratıcılığın temel hedefidir. Medreselerin işlevi ve temel hedefi ise, dünyevî ve dinî sorunlara cevap bulmak, yeni çözümler üretmek, yeni gelişme ve ilerleme yolları göstermek ve bu nedenle dünyadaki gelişmeleri yakından izlemektir. Medreseler, camiler ve mescitler ve bunların oluşturduğu ağlar, buralarda ders verenler ve yetişenler, eser verenler, toplum içinde bilgi ve haberin yayılmasında önemli işlev görürler. Çeşitli ortam ve çevrelerde bu bilgilerin, haberlerin dolaşması, dağılması, eserlerin okunması, tartışılması, toplum hayatında fikir ve tefekkür hayatının kendisini yenilemesine fırsat verir.

Bilim ve tefekkür hayatında vücut bulan ilmî, fennî, bedîî ve edebî eserler, âlimler, fakihler, müfessirler, mütekellimler, müverrihler, münşîler, hakim ve mutasavvıflar, bedîî ve edebî yaratıcılık ile uğraşan münevverlerin zihnî yaratıcılıklarının, tecessüs ve dikkatlerinin, tahlil ve terkip yeteneklerinin ürünleridir. Bunlar, müstensihler eliyle çoğaltılıp ciltlenir ve okuyucusuna iletilir. Divanlar, tezkireler, tarihler, mesnevîler/ romanlar, kısa hacimli kıssa mecmuaları, tefsir ve fıkıh kitapları, hamseler, matematik, astronomi ve coğrafya kitapları, muhtelif dinî ve tasavvufî eserler bu cümledendir. Okuyucu bu eserleri, dükkânlardan, ticaret yolları üzerinde dolaşan satıcılardan edinir. Böylece, iletişim odakları ve iletişim ağları üzerinde çalışan muazzam bir iş gücü alanı oluşur ve buralardan insanlar geçimlerini sağlar.

Burada yeri gelmiş iken hemen söyleyelim ki, gazel, kaside, rübaî gibi kısa hacimli ürünler dışında kalan manzum, manzum/mensur veya tamamen mensur tarzda yazılmış eserler, geniş okuyucu/dinleyici muhitleri dikkate alınarak muhtelif biçimlerde tertip edilip yazılırlardı. Her bir kısma 'meclis' de denirdi. Bunun anlamı, bir meclislik bir oturum sırasında okunup tamamlanır kısma işaret etmesidir. Dinleyicinin sabrı, dikkati ve tecessüsü kaybolmasın diye de, bu meclislik kısımlar içine fıkralar, lâtifeler, şiirler ve nükteler de yerleştirilirdi. Bahis <ilmî, dinî, tasavvufî, bedîî ve edebî> meclise iştirak edenlerin sohbet, fikir alış-

verişi, eleştiri, tahlil konusu gibi etkinliklere de kapı açardı. Bu meclisler de, iletişim odaklarının ve ağlarının bir parçasını oluşturur. Bilgi ve haber akışı, ilmî ve bedîî yaratıcılık ürünlerinin bu meclislerde kıraat edilmesi suretiyle daha geniş okuyucu/dinleyici çevrelerine erişmiş olurdu. Eserlerin bu tür kısımlara ayırıştırılması ve tertip edilmesi, sözel yaratıcılık ortamının yazılı ortam yaratıcılığına etkisidir. Sözel anlatım geleneğinde, anlatılacak olan bahis ya gecelere göre bölümlenir veya bir gecelik hacimde düzenlenir. Bu açıdan bir süreklilik ve özgün bir terkip her iki ortama egemen görülmektedir.

Bilim ve tefekkür hayatının muayyen çevrelerin dolaştığı < saray, konak, köşk ve benzeri mekânlarda > meclislerden sokağa inmesi, geniş çevrelerde kendine yer bulmaya başlaması veya tefekkür alanlarının değişmesi, fikir oluşturma zeminlerinin çeşitlilik kazanması, kendini, 'Hidâye' ve 'Ekmel' derslerinin medresede yer almasından sonra göstermesi bakımından bir paradoks gibi görülebilir. Fakat, bu, aynı zamanda temas edeceğimiz öteki odak ve ağların da katkısıyla, toplum hayatında bireylerin çeşitli konularda görüşlerini birbirlerine çekinmeksizin açıklayabilecekleri bir birikime sahip olduklarını da göstermektedir. Bu birikim, yüzyıllar boyu kendini yenileye /yenileye ve bireylere yayarak oluşmuş bir 'irfan' birikimidir. Toylarda, derneklerde, kengeşlerde, meclislerde, törenlerde, çarşılarda, pazar yerlerinde, dükkânlarda, cami, mescit ve tekke avlularında, oturma odalarında ceryan eden görüşmelerden, eserlerden/kitaplardan okunanlardan oluşan bir birikimdir.

Korkut tipi odağın ayrışması ile ortaya çıkan ikinci yeni odak, bana göre tekke/tarikat odağıdır. 'İlham ile söyleme' ve bu manada tefekkür ile uğraşma yolu diyebileceğim bu odak, bireylerin yeni evrensel medeniyet ile kaynaşmasında, İslâm dinini benimsemesinde, ıssız alanların şenlendirilmesinde önemli bir örgütlenme meydana getirmiştir. Tasavvufî tefekkür bakımından bu odak mensupları arasında iki önemli akım vardır. 'Kitab'a ve 'Ehl-i sünnet'e bağlı tefekkür, 'Ehl-i beyt'e bağlı tefekkür akımları. Bunların da aralarında meşrep ve anlayış farklarından kaynaklanan çeşitlemeler vardır. Fakat, bunların ortak özelliği, ülkenin en uç noktalarına kadar örgütlenme yeteneği göstermiş olmalarıdır. Bütün

kesimleri dikkate alırlar ve herkese erişmeye çaba gösterirler. Yaratanın, yaratılanların, kâinatın ve yaratılışın sırlarını, ilham ile açmaya, ifade etmeye çalışırlar. Sözlerinin ilham ile söylenmiş olduğuna inanırlar. Bu yüzden söyledikleri sözleri, dünyevî olanlardan ayırmak için onlara ayrı adlar verirler. Hikmet, nefes, ilâhî gibi. Böyle olmakla beraber, toplum bireylerini dikkate alarak Türk dilini iletişim dili, yaratma dili olarak kullanırlar. Bireylere erişme ve nüfuz etme açısından tekke/tarikat çevresi mensupları daha başarılı olmuşlardır. Bunda tasavvufî tefekkür, hoşgörü ile, eski ve yeni medeniyet unsurlarını İslâmî inancın sınırları içinde, yeni bir terkip içinde imtizaç ettirme bakımından gösterdikleri yüksek yetenek rol oynamıştır denebilir. Hâce Ahmed Yesevî'nin 'Kitab' ve 'Ehl-i sünnet' akideleri ile, dans ve musikîyi imtizaç ettirerek kurduğu bu akım, Türk toplum hayatında yer alan ve kurucuları Türk olan tarikatleri uzun yüzyıllar etkisi altına almıştır. Bu akımın bir başka özelliği, mensuplarının sadece uhrevî âlem için değil, dünyevî âlem için de talim ve terbiyeye önem vermesidir.

Türk toplum hayatının en geniş kesiminde, özellikle XI-XIV. yüzyıllar arasında bu akımların mensupları veya tasavvufî tefekküre bağlı yeni akım ve meşreplerin mensuplarınca kurulmuş tekke/tarikatlerin nüfuzu egemendir. Bu zaman aralığı tarihimizde, âdeta bir atalar, dedeler, bâblar, babalar, hâceler <hocalar>, abdallar, emreler, ahiler, ve dâîler dönemidir. Daha sonraları, âşık unvanının da bunlara katıldığı görülür. Bunlar, toplum bireyleri arasında eski Tengricilik inancısı sırasındaki işlevi görürler, buna uygun bir saygınlık uyandırırılar. Bu akımlar ile oluşturulan tarikat yapıları bir bakıma beylik veya devlet yapıları gibi bir örgütlenme modeli gösterir. Teslimiyet, itaat ve sadakat, tarikat mensupları arasında çok önemli bir bağdır. Araplar döneminde ortaya çıkan 'Halifelik makamı'nın meşru sahibi tartışmaları, tarikatler içinde de yansımalarını göstermiştir. Hz. Ali taraftarlarının Şahlık ile imameti birleştiren bir yol izlediği ve buradan da 'ehli-beyt' odaklı bir tasavvuf akımı geliştirdikleri bilinmektedir. Bu ayrılmış tasavvuf akımları, tarihî süreç içinde ideolojik hareket ve erk olma gücü kazandığında Türk toplum hayatında derin sarsıntılar ve bunalımlar yaratan olayların ortaya çıkmasına fırsat hazırlar. Arap medeniyeti içinde ortaya çıkan iktidar kavgaları, Halifelik makamını vesayet altına alma veya iktidarında tutma çabaları ve

çekişmeleri, bize ait olmayan bu sorunu toplum hayatımıza bir nifak unsuru gibi taşır. Tasavvufî ve dinî anlayışların sürekli tartışma konusu olması ve sürekli yönetim erki üzerinde bir otorite hüviyeti göstermesi, işlerin yerinde ve zamanında yürümesini engelleyici bir etken olarak görülür.

Türk toplum ve devlet yönetim hayatında yönetim erki, meşru güç olarak tek ve bütündür, orta da kabul etmez bir niteliğe sahiptir. Kaldı ki, mevcut yapılar ile genişlemek ve feth edilen topraklar üzerinde yaşayan toplumlara yönetmek imkânsızdır. Bütün bu nedenlerden dolayı, ana yurt üzerinde kurulan devlet yönetiminde, erk, 'Halifelik makamı' nı önce dünyevî işleri yönetmekten soyutlar, sonra da, dinî kurumları denetimi altına alacak bir örgütlenmeye gider. Özel hukuk alanını şeriat kanunlarına, kamu ve idarî hukuk ile uluslar arası hukuk şartlarının düzenlenmesini ve yürütülmesini 'buyruk'lara ve 'kanunname'lere bırakır. Devlet organları içine alınan Şeyhülislamlık makamı, çıkarılan buyrukların ve kanunnâmelerin bir tür denetim ve onama makamıdır. Bu makamın onayı gerekli olduğunda alınır ve onay, 'şeriat'a uygundur fetvasıyla uygulanır. Uygun-suzluk bir engel değildir. Gerektiğinde bu engel de, "hiley-i şeriyye" ile çözüme kavuşturulur. Dolayısıyla, ana yurt yönetimi, imparatorluk hayatı, dinî hayatı, örgütlenme yapısı içinde denetimi altına almakta sakınca görmemiştir. Özellikle tarikatlerin çevresinde söz konusu akımların oluşturduğu eleştiri ve muhalefet gücünü etkisiz duruma sokma açısından devlet, din üzerindeki denetim mekânizmalarını denetimi altında tutmaya özen göstermiştir. Osmanlı hanedanlığı boyunca devlet yönetimi bu tutumunu titizlikle korumaya çalışmıştır. Devlet, bu ağları, bilgi ve haber toplama ağları gibi kullanmıştır ama, buralarda gelişen eleştiri ve muhalefet ortamlarını, geçici ve zorunlu gördüğü müdahaleler dışında ortadan kaldırmayı düşünmemiştir. Tekke/tarikat etrafında oluşan tasavvufî akımların topluma dönük faaliyetlere, eleştiri ve muhalefete yönelmesinde, belki fetih alanlarında 'İslâmlaştırma' politikasının terk edilmiş olması da bir etken olmuş olabilir. Çünkü, 'yeni evrensel medeniyet' içinde oluşan Türk tarikatleri ve mensupları birinci derecede dinin yayılmasına, ıssız yerlerin şenlendirilmesinde ve mensuplarının iş güç sahibi olmasında öncülük ediyordu. Bu tür işlevleri göremez bir yapı onları içe dönük özellikler kazanmaya sürükleyen etkenler arasında sayılabilir.

Tarikatler ve bu odaklarda tasavvufî tefekkür, âyin ve erkân, tarikat mensuplarının mekabeleri üzerine eser verenler, veya hikmet, nefes, ilâhî gibi adlar altında muhtelif şiirler meydana getirenlerin önemli bir kısmı, medrese tahsili görmüş kimselerdir. Dinî ilimler ile olduğu kadar dünyevî ilimlerden de haberdardır. Fakat bütün bunlar, bir ürüne dönüştürüldüğünde, tasavvufî tefekkürün ifadesi için bir araçtan ibarettirler. Divan şiiri gibi, bu tefekkür akımlarının da kendilerine özgü bir kavramlar, mazmunlar dili vardır. İletişimin doğru olabilmesi için bunların bilinmesi icap eder. Bu yüzden tekke/tarikat çevresi de kendi başına aynı zamanda bir talim ve tedris kurumu, örgütlenmesi ile bir bilgi ve haber iletişim ağı işlevi görür.

Sözel ortam yaratıcılığının üçüncü önemli iletişim odağı ‘gezginci ozan’ tipi demiştik. Bu kurum/odak da, ‘yeni evrensel medeniyet’ içinde kendine uygun terkibi bularak yoluna devam etme başarısı göstermiştir. Sazı ve sözü ile yaratıcılık sanatını korumuştur. Destan ve hikâye tertip edip anlatmak, yenilerini tasnif etmek, sosyal eleştiri işlevini yerine getirmek gibi özellikleri ile gezginci ozan, saz şairi ve âşık unvanları ile yoluna devam eder. Kimi yerlerde kıssahân <kıssa okuyan>, kimi yerlerde meddâh <hikâyeleri canlandırarak anlatan> unvanları ile dinleyici seyirci karşısına çıkarlar. Repertuvarlarını toplumun beklentilerine göre düzenlerler. Bunlar, şehir, kasaba, köy ve obaları dolaşır, ilden ile gezerek, bir yerden bir yere haber ve bilgi taşıyarak önemli bir iletişim ağı vücuda getirirler.

Alp ozan odağı mensuplarının bir kesimi medrese odağına katılarak ve askerî talim ve tedris kurumlarını oluşturarak, askerî idarî kadroları oluştururlar. Bir kesimi, uçlarda, Mağrip Ocaklarında ve ortalarda, bedî ve edebî yaratıcılık ile uğraşlarını korur, duygu ve düşünceleri, yaşadıkları beşerî ve askerî maceraları sözel metinlere dönüştürmeyi sürdürür. Bu kesim bir bakıma, gezginci ozan odağı ile birleşmiş bir mahiyet kazanır.

Bütün bu odaklar ve onların oluşturduğu bilgi ve haber ağları, aynı zamanda karşılıklı bir etkileşim içindedir. Toplum hayatında bilginin ve haberlerin toplanma ve dağılma odakları sıklık ve yoğunluk kazandıkça, ortaya çıkan etkile-

şim de o denli kesafet kazanmaktadır. Bozahaneler, bahçeler, eğlence alanları, kervansaraylar yayıldıkça iletişim ağları da genişleme imkânı bulmaktadır.

İletişim odakları arasında, kamuoyu oluşturma açısından en etkilisinin kahvehaneler olduğu anlaşılmaktadır. Kahvehaneler ve kahve, tarihimizde, bana göre, imparatorluğu dolaylı bir değişime doğru iten ilginç bir olgudur. Toplumun sesli düşündüğü, düşüncelerini bireylerin birbirine açıkladığı ve her kesimden insanların uğradığı bu mekânlar, estirdiği muhalefet ve eleştiri rüzgârı ile yönetimleri ürkütmüştür. İmparatorluk boyunca, belki de ciddî anlamda bir kamuoyundan söz edilecek ise, kahvehaneler bunun ilk adımı sayılmalıdır. Tabii, bu alan, kamuoyu oluşturma alanı, XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbaa ve buna bağlı yayıncılığın çeşitlenmesi <kitap, dergi, risale ve gazetecilik> ile gerçek boyutlarına daha sonraları erişmeye başlayacaktır. Ve yine bu süreç içinde de, kahvehaneler, kamuoyunun olduğu ortamlar olma vasfını muhafaza etmeye devam edecektir. Kahvehaneler, Türk toplum hayatında sadece değişim ve kamuoyu oluşturma işlevi yanı sıra, her türlü bilgi ve haberin de iletişim ve dağılım odağı durumundadır. Dinlenme ve eğlence, fikir alış verişi ve gösteri ortamıdır. Edebî sohbetlerin yer aldığı, kahve içimi sırasında dostlukların koyulaştırıldığı bir mekândır. Yönetimlere karşı hareket ve eylem hazırlıkları yapanların buluşma yeridir. Bu nedenle, Türk toplum hayatında, XVI.yüzyılda 'yeni' bir kurum olarak ortaya çıkan 'kahvehane'lerin medeniyetimiz içindeki yeri ve rolü henüz gerçek boyutlarıyla bir inceleme konusu olmayı muhafaza etmektedir. Çünkü bu kurum, bütün bu özellikleriyle sadece bizim toplumumuzu değil, aynı zamanda hem imparatorluk bünyesinde yer alan farklı din ve milliyetlere mensup toplumları ve hem de Avrupa toplumlarını etkisi altına almış ve oralara kadar yayılmış, kök salmıştır. Balkanlarda yaşayan çeşitli toplumların hayatında son zamanlara kadar, yanına yeni unsurlar da katmış olsa, imparatorluk hayatında var olan pek çok elemanı muhafaza ederek ve bir gösteri yeri, iletişim odağı olma vasfını koruyarak devam etmiştir. Denebilir ki, yeni zamanların 'pastahane'leri de, kahvehanelerin yavrusudur.

Kahvehaneler ile ilgili yukarda temas ettiğim hususları daha anlaşılır duruma getirebileceği düşüncesiyle iki tarihî gözlemi burada okuyucuya yansıtmak

istiyorum. Bunlardan biri bir yabancı gözlemciye, diğeri Kâtip Çelebî'ye aittir. Çelebî, kahvehaneler ile ilgili, XVII. yüzyılda yapmış olduğu şu tespiti kaydetmiştir:

“...Dokuz yüz elli(1543) sıralarında [kahve/D.Y.] gemilerle Türkiye'ye geldiği zaman tanınmayıp haram olduğuna fetvalar verildi. Yanık olmasından başka devir ve cemiyet ile içilmesinde doğru yoldan çıkmış dinsizlere benzemek vardır, dediler... Lâkin bu yasaklar ve şiddetler fayda vermeyip verilen fetvalar ve söylenen sözler halkın kulağına girmedi. Yer yer kahvehaneler açılıp büyük şevk ve rağbetlerle bir yere yığılıp içtiler. Hele keyf erbabının keyflerini artırır, cana can katar bir hâl olduğundan bir fincan uğruna can vermek yanlarında câiz oldu... Kahvehaneler kimi yasaklanarak, kimi izin verilerek bir kaç yıl süründü. Bin tarihlerinden (1592] sonra dince yasak sayılmaktan kaldı, her yerde açıkça içilip her sokak başında bir kahvehane açıldı. Kıssahanlar, çengiler ile halk işten güçten kaldı. Alış-veriş durduktan başka, padişahın dilenciye varınca halk birbirini kesip biçmekle eğlenir oldu. Merhum Gazi Sultan Murad Han, bin kırk iki(1633) sonlarında bu işi anlayıp halka şefkat ve nasihat yüzünden bütün Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde bulunan kahvehaneler bozulup bundan sonra içilmesin diye ferman ettiler. O zamandan beri İstanbul kahvehaneleri, cahil kişinin yüreği gibi harap ve virandır. Yine açılır ümidiyle kahvehane sahipleri bozmayıp kapamışlardı. Sonra çoğu, belki hepsi bozulup başka dükkânlar yaptılar. Lâkin İstanbul'dan başka şehirler ve kasabalarda eskisi gibi açılıp içilir oldu. Önce söylendiği gibi bu türlü işler sonsuz olarak yasak kabul etmez” [1].

Kâtip Çelebî'nin tespit ettiği tasvirde yer alan olaylara ve dirence baktığımızda, yasakların aklî olmadığı zaman toplum hayatında, hangi gerekçeler ile olur ise olsun, yaşama şansı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu direnci yaratacak bilincin oluşmasında ise, iletişim ağlarının taşıdığı bilgi ve haberlerin oluşturduğu birikimin rolü inkâr edilemez. Bu tasvirde, aynı zamanda bir iletişim odağı olarak, kahvehanelerin nasıl bir çoklu işlev içinde olduğu da görülmektedir. Çengiler, kıssahanlar bir tarafta, sohbet edenler, kahve içenler ve hoşça vakit geçirenler bir tarafta. Öte yandan ise, kahvehanelerde yer alan gösterilerin insanları işten alıkoyduğu eleştirisi de bir başka boyut.

İkinci tespit ise, XVIII. yüzyılda Türkiye’de yaşamış ve ünlü tarihçimiz Peçevî’den alıntı yapan bir yabancıya, D’ohsson’a ait bir kayıttır:

“... Peçevî’nin yazdığına göre, 1555 yılında, biri Halepli, diğeri Şamlı iki Suriyeli ‘Hükm’ ve ‘Şems’ İstanbul’a gelir ve ‘Taht-ul Kala’da iki kahvehane açarlar. Bu harikülâde içeceğin cazibesi, önce çok geçmeden, müderris, kadı vs gibi mühim memurları çeker. Bu kahvehaneler, onlar için saatlerce oturulacak bir merkez haline gelir. Kimi dama yahut satranç oynayarak, kimi sohbet ederek vakit geçirmeye başlar. Bu sohbetler, zamanın meseleleri üzerine değil, sanat, ilim ve edebiyat üzerine olur. Peçevî, kahvehanelere karşı gösterilen muazzam akım karşısında, imam, şeyh, müezzin gibi en masum eğlencelere bile düşman olan din adamlarının, bu büyük rağbet karşısında dehşete düştüklerini, bu içeceğe cephe aldıklarını, kahvehanelere gidenleri münkir ve mücrim ilân ettiklerini yazar. Bunların çıkardığı şamatalar ulema sınıfına da tesir etti. Şeyhülislam Ebus-suud Efendi, kalben inandığından değil fakat içtimâî sebeplerle onlardan yana çıktı. Kur’an’da bu içeceklerle alakalı tek kelime bile olmamasına rağmen, kömürleşme derecesinde kavru lan her şeyin Müslümanlıkça yasak olduğuna dair fetva verdi. Bütün milleti büyük bir hayrete düşüren bu karar, en münevver fikir adamları tarafından münakaşa edildi.”[2].

Tabîî, bu tespit, o sıralarda dünyanın neler ile ; bizim ciddî fikir adamlarımızın ise, hangi konuyla uğraştığını göstermesi bakımından kahvenin helâllığı / haramlığı tartışması çarpıcı bir olgudur. Tartışmalardan, ilmî zihnîyetin toplum hayatında bu sıralarda yaratıcı özgürlüğünü yitirdiği bir süreçten geçmekte olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, kahvenin ve kahvehanelerin halk arasında yeni bir uyanışa, yeni bir fikir oluşumu ortamının doğmasına yol açtığını, kahveyi ve bu ortamı paylaşanların her verilen kararı akla uygun bulmadığını yarattığı mukavemet ile yansır. Yasaklar yasakları; izinler de, yasaklamalar ardından yeniden izin vermeleri takip eder. Fakat sonuçta kahvehaneler, gördükleri işlevler itibariyle, yönetimlere karşı toplum hayatında haklılıklarını kabul ettirecek bir meşruiyete kavuşur. Kahvehanelerin meşruiyete kavuştuktan sonraki durumları hakkında aynı yabancı gözlemci şunları söyler:

“I. İbrahim zamanında, kahvehaneler hiçbir güçlüğe uğramadan yeniden açıldı ve o andan itibaren de öylesine yaygın hâle geldi ki, bugün imparatorlukta kahvehanesi olmayan ne bir şehir ne bir nahiye ve hatta ne de bir köy vardır. Hemen her taraftaki sokaklarda, caddelerde kahvehanelere raslamak mümkündür. Bunların çoğu köşk tarzında inşa edilmiştir ve daima güzel manzaralı, câzip yerlerde yapılırlar. Kır yerlerinde büyük ağaçların, yahut asma çardaklarının altında olur, tahta kanapelerle donatılır. Her yerdeki kahvehaneler, günün her saatinde müşterilerin uğrak yeridir. Şehirlerde, işsiz kimseler dama yahut satranç oynayarak, yahut sohbet ederek buralarda tütün içer ve saatlerce vakit geçirirler. Bilhassa kışın, meddahlar ve hokkabazlar buralarda marifetlerini gösterirler. Meddahlar Türkçeye mahsus enerji ile masallar ve hikâyeler anlatır. Hikâyeler daha çok aşk ve kahramanlık üzerinedir ve daima mısralar, darbimeseller ve vecizelerle süslenir” [3].

Kahvehaneler, iletişim odakları ve iletişim ağları arasında, Türk toplum hayatına yeni bir anlayışın yerleşmesine fırsat tanır. Fikirlerin öğrenilmesinde, görüş alış verişlerinde, müşterek kanaatlerin oluşmasında bir değişim odağı olur. Yeni fikirlere ve görüşlere zemin hazırlar. Eleştiri mantığını ve cesaretini geliştirir. Aklî olmayan kararlar karşısında toplumun mukavemet etme direncinin ortaya çıkmasına öncülük eder. Bu bağlamda XVIII. yüzyılın bir değişim ve yerleşme tabiatı var ise, bunun doğuşunda kahvehanelerin de bir rolü olduğu söylenebilir. Kahvehaneler ile ilgili, buna benzer ve başka türden sayısız tespit vardır. Bunların bir kısmı bedî ve edebî yaratıcılık ile ilgili faaliyetler üzerinedir. Ancak, yukarıdaki alıntılarda da bu hususa yeterli gönderme vardır.

İletişim odakları ve iletişim ağları, yedi yüz yıla yakın bir süreç içinde bunlardan ibaret değildir. ‘Arqış/tırqış’ odakları <hanlar, kervansaraylar, limanlar ve iskeleler>, vakıflar, ribatlar ve derbentler de bu cümledendir. Matbaa ve gazetecilik, kitap ve dergicilik, bunların dağıtım ağları, mektepleşme, tiyatro ve eğlence salonları, yeniden kurumlaşmalar, sefaretler ve konsolosluklar, kara ve deniz ticaret yolları ve ağları ve niceleri iletişim ağlarının çeşitli parçalarını oluşturur. Bu yazının amacı, tarihimizin bu önemli kesiti için iletişim odaklarına ve ağla-

rına dikkati çekmekten ibarettir. İletişim odaklarında ve iletişim ağlarında bilgi ve haberlerin hangi zamanlarda gerekli ve yeterli zihnî dikkat içinde üretildiği ve dağıtıldığı, ne zaman ve nerelerde iletişimin bozulduğu, ne zaman toplumun değişim tepkileri verdiği, veya muhalefet tepkilerini neye göre ortaya koyduğu, iletişimin kesintiye veya bir tarafın diğer tarafı duymaz duruma geldiği zamanları anlamak ve öğrenmek, tarihimi doğru anlamak ve öğrenmek açısından gereklidir, diye düşünüyorum. Bu yazı, uzmanlarının dikkatini bu yöne çekebilir ise, işlevini yerine getirmiştir. O zaman, yanlışlar ve eksikler ihtiva etse de, bu kusuru, dikkat çekicilik işlevini yerine getirmiş olmaktan dolayı kapatabilir, sanırım*.

*[AÇIKLAMA: Alıntılardan ilki, Kâtip Çelebî'nin *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk* adlı eserinin Orhan Şaik Gökyay neşrinden alınmıştır. İkinci ve üçüncü alıntılar ise, M. de M. D'Ohsson'un <Z. Yüksel çevirisi>, 'XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler' adlı eserinden alınmıştır. Elinizdeki yazı, Aralık 2000 içinde kaleme alınmıştır].